

Mathilde Sonnet (1999) studeerde in 2022 af als historica aan de Universiteit Antwerpen. Haar scriptie spitste zich toe op de geschiedenis van de lesbische beweging in België aan de hand van Artemys, een feministische boekhandel in Brussel.

Feministische boekhandel Artemys als 'lesbian space'

De inspirerende rol van oprichtster Marian Lens

In de jaren 1990 en 2000 was Artemys, een feministische boekhandel in België, veel meer dan alleen een literaire uitlaatklep. Onder leiding van pionier Marian Lens fungeerde het als een toevluchtsoord en ontmoetingsplaats voor lesbische vrouwen. Lens beïnvloedde via Artemys actief de acceptatie en emancipatie van lesbiennes. Haar aanbod van literatuur, tijdschriften en kunstwerken benadrukte genderdiversiteit en identiteitsvraagstukken. Artemys belichaamde Lens' activisme tegen heteronormativiteit en genderstereotypen. Hoewel lesbische vrouwen soms terughoudend waren om de boekhandel binnen te stappen, erkennen velen nu dat Artemys hen zichtbaarheid en een gevoel van verbondenheid gaf. Deze boekhandel blijft een belangrijke erfenis, die niet alleen lesbiennes vertegenwoordigde, maar ook bijdroeg aan een bredere verschuiving in opvattingen over gender en seksualiteit.

Boeken verkopen, is het verkopen van ideeën. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door feministische boekenwinkels, die niet alleen werden beheerd door vrouwen, maar ook specifiek gericht waren op een vrouwelijk publiek. In de Verenigde Staten kwamen dit soort boekhandels gelijktijdig op met de vrouwenbeweging en een verscheidenheid aan feministische stromingen in de jaren 1970.¹ Het cultureel feminisme refereert naar de ideologie van een vrouwelijke natuur of essentie waarbij feministen de eigenschappen, die als typisch vrouwelijk worden beschouwd, versterkten.² Culturele feministen uit de jaren 1970 benadrukten het belang van een open, veilige ruimte en een cultuurspecifiek genre voor vrouwen. Veel feministische boekhandelaars creëerden als eersten een beschermde omgeving voor vrouwen, vrij van mannelijke en patriarchale waarden. Ook de tak van het lesbische-feminisme sluit hier sterk bij aan. Academics Verta Taylor en Leila Rupp verwezen in de jaren 1990 met lesbisch feminisme naar een verscheidenheid aan overtuigingen en praktijken die gebaseerd waren op de kernaanname dat er een verband bestond tussen enerzijds een erotische/emoti-

Lesbiënnedag, 1999. Bron: Persoonlijk archief Marian Lens

onele betrokkenheid met vrouwen en anderzijds een sterk politiek verzet tegen patriarchale dominantie.³ Lesbische feministen probeerden een vrouwencultuur te creëren los van de 'malestream' maatschappij. Volgens die stroming konden vrouwen pas echt feminist zijn wanneer ze seksuele relaties met mannen afzwoeren.⁴ Deze cultuur werd vooral in Groot-Brittannië gedragen door boekhandels maar ook uitgeverijen, theaters en cafés.⁵ In België beperkte het zich tot feministische boekhandels, waaronder Artemys, opgericht door Marian Lens, die de focus van deze boekhandel legde op het lesbianisme. Marian Lens werd geboren in 1959 en is sinds de jaren 1980 pionier van de feministische en lesbische beweging in Brussel. Ze studeerde af als sociologe aan de Universit  Libre de Bruxelles (ULB).

Dit artikel onderzoekt in hoeverre Artemys beschouwd kan worden als een 'lesbian space' en wat de precieze rol van Marian Lens hierin was. Aan de hand van interviews met Lens, auteur Majo Van Ryckeghem en queer activist Johanna Pas wordt de relatie tussen de boekhandel en de bredere lesbische beweging in België bestudeert. De hoofdbron van dit artikel zijn interviews met Marian Lens zelf. De interviews zijn een unieke en waardevolle bron van informatie en geven goed inzicht in het perspectief en de beleving van Lens. Uiteraard is het artikel bewust van de eenzijdige perceptie van dit brontype. Er wordt gekeken naar de functie die Artemys vervulde voor de acceptatie en emancipatie van lesbiennes in België. Het artikel tracht te bepalen wat de positie van Artemys

was binnen de lesbische beweging in België. Het onderzoek sluit aan bij twee historiografische debatten. Allereerst is dit onderzoek verbonden aan de historiografie van de Belgische lesbische beweging. Die groep vrouwen wordt nog onderbelicht in de geschiedenis en geschiedschrijving. Als het gaat om geschiedenis van lgbtq+-mensen, betreft de geschiedschrijving over lgbtq+-mensen vaak de mannelijke homobeweging en diens verloop in de maatschappij. Auteurs Paul Borghs en Wannes Dupont beloofden in hun werken een volledige geschiedenis van het holebilandschap in België, maar focusten toch voornamelijk op de mijlpalen van de homobeweging en besteedden minder aandacht aan lesbiennes. Borghs noemde in zijn onderzoek de homo- en lesbiennebeweging van de jaren 1960 vaak in één adem. Echter is het belangrijk dat er een onderscheid tussen beiden wordt gemaakt. De homobeweging zocht bovendien weinig toenadering tot de vrouwenbeweging en lesbiennes kregen geen gehoor bij de door mannen gedomineerde beweging.⁶ Het seksisme en de permanente botsingen zorgden ervoor dat de drang naar een eigen ruimte groter werd. Ook Lens beaamt dit: “We waren daar als bedienden van de grote revolutionairen maar we hadden daar geen plaats”, vertelt ze over de homobeweging. Sommige lesbiennes sloten zich aan bij de vrouwenbeweging terwijl anderen wel actief waren in de homobeweging. Borghs beweert dat het daarom moeilijk was om voor lesbiennes één front te vormen. Ze vielen als het ware tussen deze twee bewegingen in en voerden een dubbele strijd: één als vrouw en één als lesbienne.⁷

Een tweede debat betreft de historiografie over feministische en lesbische boekhandels waaronder het boek *Savannah Bay: Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel 1975-2019*, dat het verhaal vertelt van de eerste vrouwenboekhandel in Nederland: Savannah Bay.⁸ Boekwinkels zijn onlosmakelijk verbonden met de strijd voor gendergelijkheid.⁹ Suzanne van der Beek, Marijke Huisman en Suzanne Balm beschrijven de boekhandel als een ‘universiteit zonder muren’ waarbij de focus voornamelijk lag op feminisme en vrouwenemancipatie. Het aanbod was een uiting van de waarden waarvoor de boekhandel stond. Hun publiek bestond voornamelijk uit (lesbische) vrouwen.¹⁰ Toch stond Savannah Bay bekend om het feit dat ze in een radicaal-conservatieve maatschappij overeind bleef en een verademing was voor mensen die geloofden in een multiculturele samenleving waar diversiteit gevierd wordt.¹¹ Dit gold voor mensen van kleur maar zeker ook voor holebi’s. Zij vonden een veilige plek in Savannah Bay. Wat Savannah Bay was voor intersectionele feministen in Nederland lijkt Artemys dat in België voor lesbiennes.

Artemys: boekhandel voor lesbiennes en uiting van activisme

Feministische boekhandelaars hadden een persoonlijke invloed op hun klanten, zowel direct als indirect. Het aanbod van boekhandels was een uiting van hun persoonlijkheid en van de boodschap die ze wilden overbrengen.¹²

Vandaag de dag geeft Lens veel lezingen en is ze de bezieler achter ‘l-tours’: georganiseerde wandelingen over het lgbtq+-verleden van Brussel.¹³ Het aanbod van Artemys was heel

uitgebreid en bevatte alle bestaande titels geschreven door lesbische vrouwen in het Frans, Nederlands en Engels. De boekhandel was bekend omwille van de vele boeken die werden verkocht omtrent lesbische seksualiteit en relaties. Ondanks het taboe dat er in de maatschappij heerste, verkochten feministische boekhandels literatuur met lesbische en homo-erotische thema’s. De informatieboeken die daar werden verkocht, waren vaak heel expliciet met tekeningen van vulva’s en clitorissen, waarbij verschillende seksstandjes nauwkeurig werden uitgelegd. Naast non-fictie bevatte de categorie ‘lesbianisme’ ook dichtbundels, erotische romans en poëzie die de lesbische liefde beschreven. Volgens Lens heerste er in de lesbische gemeenschap geen taboe rond seks waardoor er een open sfeer bestond. Seksualiteit moest volgens sommige lesbiennes dus opnieuw worden gereviseerd, iets wat naar voren kwam in de boeken die bij Artemys werden verkocht. Die thema’s waren bovendien ook een uiting van Lens’ activisme dat een strijd aanging tegen de heteroseksuele maatschappij door genderstereotypen en -rollen in vraag te stellen en daar kritisch tegenover te staan. Vrouwenboekhandels zoals Artemys waren een belangrijke schakel in de subculturele organisatie van lgbtq+-personen. Lens was met haar zaak op die manier een voorloper voor het in vraag stellen van genderidentiteit en non-binariteit in België.¹⁴ Artemys speelde een baanbrekende rol in dit opzicht, door bij te dragen aan de zichtbaarheid van de lesbische beweging en de bredere discussie over genderidentiteit en non-binariteit in België te bevorderen.

Lens bepaalde zelf hoe ze het aanbod wilde uitbreiden. Wanneer er categorieën werden toegevoegd, was dat vaak het gevolg van ontwikkelingen in de maatschappij. In datzelfde kader kon ook het protest tegen de kernwapens worden geplaatst: een onderwerp dat een meer divers en vaak heteroseksueel publiek aantrok.¹⁵ Verschillende onderwerpen toevoegen, was een financiële noodzaak om een breder publiek te bereiken zonder de progressieve eigenheid van de boekhandel te verliezen. Naast boeken verkocht Artemys ook een uitgebreid aanbod aan tijdschriften met een sterke focus op lesbianisme. Deze hadden als voordeel dat ze beter kunnen inspelen op nieuwe ontwikkelingen in de maatschappij. Vanuit die tijdschriften werden vaak ook activiteiten georganiseerd in de vorm van een lesbiennedag of een debatavond over die actuele thema’s. Belangrijke tijdschriften waren van Nederlandse bodem, zoals *Diva* en *Lust en Gratie*, die maatschappelijke thema’s omtrent lesbianisme aanhaalden. Een Belgisch lesbisch tijdschrift dat ook vaak reclame maakte voor Artemys is *De Paarse Paperpot*. Daarnaast verkochten ze een aantal bekende Amerikaanse tijdschriften zoals *Off Our Backs*. Het aanbod van de tijdschriften was zonder veel financiële middelen uitgebreid, omdat exemplaren tussen de boekhandels geruild werden. Artemys ruidde haar eigen nieuwsbrief met andere boekhandels en organisaties in Europa en de Verenigde Staten die ook zelf tijdschriften uitgaven. Zowel boeken als tijdschriften werden volgens Lens evenredig verkocht.¹⁶

Lens haalde ook inspiratie bij andere feministische boekhandels, die ze kende via het Feminist Bookstore Network, voor de ontwikkeling van nieuwe categorieën. Een van die categorieën was bijvoorbeeld ‘first nation’ wat betrekking had

Lezing op verjaardag Artemys, 2 december 2000
Bron: Persoonlijk Archief Lens

Marian Lens aan het werk in Artemys. Bron: Jane Marshall, A Space of Their Own, *The Bulletin*, 20 December 1987, p. 17.

op oorspronkelijke bewoners van de Verenigde Staten.¹⁷ Ook sprong de categorie 'third world' in het oog, aangaande het globale Zuiden. Er was niet louter een focus op westerse onderwerpen of witte auteurs. Vaak verweten personen van kleur dat het feminisme te wit en te weinig divers was. Lens meent dat haar boekenwinkel openstond voor alle vrouwen, wat ze probeerde te uiten in haar aanbod en in de representatie op haar periodieken.¹⁸ In mijn eerste interview met Lens beargumenteert ze dit door te benoemen dat er een globale diversiteit was binnen de categorieën van Artemys: "On montrait la diversité dans ce qu'on représentait. Le monde arabe, le Japon, [...]"¹⁹ Junko Onosaka beweert echter in haar onderzoek dat vrouwen van kleur zich niet altijd konden vinden in de politiek van de vrouwenboekhandels in Noord-Amerika. Vrouwen van kleur vonden vaak dat de boekhandels onverschillig waren tegenover racisme ondanks dat er boeken van auteurs van kleur of niche-categorieën werden verkocht. Onosaka haalde een voorbeeld aan van een zwarte vrouw die zich in de boekhandels niet visueel voelde gerepresenteerd op bijvoorbeeld boekcovers of affiches, waardoor het beeld van een witte feministische beweging enkel werd versterkt. Het is onmiskenbaar dat de mainstream feministische en de lesbische beweging ook in België hoofdzakelijk wit was, maar Lens probeerde met haar boekhandel naar eigen zeggen, via een inclusief aanbod zichtbaarheid te geven aan vrouwen van kleur. Lens: "La diversité d'Artemys j'en suis très fière." [Ik ben erg trots op de diversiteit van Artemys] Ook het publiek van Artemys was volgens Lens heel internationaal en ook van kleur.

Ondanks een steeds breder publiek kampte Artemys constant met een financieel tekort. Lens verkocht als aanvulling cd's van lesbische of feministische artiesten en was vaak genoodzaakt nieuwe inkomstenbronnen te vinden.²⁰ Naast auteurs van boeken, nodigde ze regelmatig muzikanten uit om een concert te geven in de boekhandel. Een andere belangrijke kostwinning voor Artemys was de verkoop van kunstprenten en -kaarten waarbij het thema van de vrouw centraal stond. Lens maakte cadeaubonnen die uitgegeven konden worden in haar zaak en probeerde door middel van wekelijkse activiteiten publiek te trekken: "J'avais beaucoup de créativité".²¹ Daarnaast ontving de boekhandel ook sporadisch giften van lesbische vrouwen. In de beginjaren stonden er ook regelmatig oproepen tot het

schenken van een gift in de nieuwsbrief van Artemys.²² Ook de steun van lesbische vrouwen uit de kunst- en uitgeverwereld waren erg belangrijk voor haar bestaan.²³ De hoofdreden dat Artemys zo lang kon bestaan, was volgens Lens haar politieke wil en haar sterke veerkracht die haar de kracht gaf om door te zetten. Geld was nooit de drijfveer en Lens was bereid te leven van een laag inkomen. Het lange bestaan van de boekhandel was voor haar een succes op zich.²⁴ Savannah Bay, de Utrechtse boekhandel die al bestaat sinds 1975, dankt zijn duurzame succes aan een continue aanpassing aan de maatschappelijke ontwikkelingen zonder haar eigenheid te verliezen. Ook deze boekhandel worstelde met een dalende verkoop, en was daarom genoodzaakt het doelpubliek te verbreden om het hoofd boven water te houden.²⁵ Artemys speelde ook in op maatschappelijke veranderingen aan de hand van haar aanbod.

Langzamerhand ontstond er ook meer interesse bij mannen. Aanvankelijk hanteerde Artemys een women-only beleid maar dat was financieel niet langer houdbaar. Volgens Lens ging het aanvankelijk vaak om homoseksuele mannen die bewondering toonden voor haar werk en inzet. Gaandeweg kwamen er ook meer heteroseksuelen langs die op zoek waren naar specifieke boeken of niche-categorieën die hierboven werden vermeld.

De lesbiënebeweging zelf bestond uit verschillende afzonderlijke organisaties. Binnen de homo- en feministische bewegingen bleven de lesbiennes echter onzichtbaar. Om die zichtbaarheid te vergroten werden de lesbiënedagen georganiseerd. Ook Lens stond hier mee aan het roer als medeorganisator. Dat jaarlijks initiatief ontstond in 1983 als reactie op de vrouwendagen. Deze werden vanaf 1972 georganiseerd door het Vrouwen Overleg Komitee (VOK) met een tweeledig doel: het overbrengen van politieke, economische en sociale eisen alsook een cultureel-entertainment insteek. Aanvankelijk schonken de vrouwendagen weinig aandacht aan de intersectionaliteit van het feminisme. Lesbische vrouwen werden regelmatig gestigmatiseerd als zijnde vijandig jegens mannen, een voorstelling die potentiële schade aan de reputatie van de bredere feministische beweging met zich mee kon brengen. Dit fenomeen droeg bij aan de moeilijkheden die lesbiennes ondervonden in termen van sociale acceptatie, wat op zijn beurt resulteerde in een verminderde zichtbaarheid. Binnen deze context betoogde Lens dat feministen aanzienlijk werden beperkt in hun handelingen,

omdat ze terughoudend waren om standpunten in te nemen die mannen mogelijk zouden kunnen ontmoedigen. De lesbiennedag was geen louter ontmoetingsmoment maar was ook een opeising van zichtbare ruimte in de maatschappij. Artemys werd later co-organisator en maakte het evenement zichtbaar door reclame te maken in het tijdschrift van de boekhandel. Daarnaast stond Lens op verschillende events met een boekenstand waar ze haar boekhandel zichtbaarheid gaf. Dit kon gaan om lesbiennedagen, Vrouwendagen maar ook de internationale boekenbeurs van Brussel (Foire du livre), die een breder en internationaler publiek trok.

Artemys: een veilige haven voor lesbiennes

Meer dan enkel een boekhandel was Artemys ook een veilige haven voor lesbische vrouwen die in de jaren 1980 en 1990 nood hadden aan gelijkgezinden. Volgens sociologe Kathleen Liddle voelden vrouwen zich meer geaccepteerd door het bestaan van vrouwenboekhandels ondanks dat ze die plaatsen zelf niet vaak bezochten. Een bezoek aan een feministische boekhandel was een sleutelmoment in het proces van een *coming-out* bij een lesbienne.

Het zorgde voor een connectie met andere lesbische vrouwen, of dit nu in persoon was of met een fictief personage uit een boek. Volgens Liddle ontwikkelden sommige lesbiennes na een tijd een sterker identiteitsgevoel waarbij ze geen externe steun van de boekhandel meer nodig hadden. Feministische boekhandels waren soms succesvol in het integreren van vrouwen in de lesbische gemeenschap, dat lesbiennes niet langer de behoefte voelden om er tijd door te brengen.²⁶ Artemys slaagde er doeltreffend in om een cultuur te bevorderen die specifiek ruimte opeiste voor lesbiennes binnen de maatschappij, wat op zijn beurt bijdroeg aan een verhoogd gevoel van zelfacceptatie onder lesbiennes. Bovendien organiseerde Lens ook andere activiteiten zoals een cursus auto-mechanica of zelfverdediging. Op die manier wou ze zelfstandigheid geven aan vrouwen en genderrollen doorbreken. Ook de verschillende discussieavonden die plaatsvonden in de boekhandel, behandelen diverse thema's. Gelijkgestemden bespraken onderwerpen zoals lesbianisme en heteronormatieve patronen zoals het huwelijk en gezinsleven. Genderrollen in de maatschappij werden hierbij in vraag gesteld.²⁷ Op die manier stond een kleine groep lesbiennes in Brussel kritisch tegenover de man/vrouw-verhouding en de bijhorende hetero-normale samenleving.²⁸

Ondanks dat Artemys een veilige plaats bood voor lesbiennes, vonden volgens Lens veel vrouwen de drempel om de winkel effectief binnen te stappen te groot. Vrouwen waren angstig om er gezien te worden, omdat ze niet uit de kast waren gekomen en vreesden voor aannames over hun geaardheid. Zij kwamen daarom niet naar Artemys, maar het bestaan van de boekhandel betekende al veel voor hen. Wijlen Johanna Pas, voormalig uitbaatster van de Antwerpse queer-boekhandel Kartonnen Dozen in Antwerpen beaamde dit. Zelf bezocht ze Artemys slechts één keer maar "enkel haar bestaan voelde als een verademing aan". Lens beschrijft ook dat ze een sterk gevoel had dat Artemys van betekenis was voor lesbiennes, zonder dat zij de boekhandel bezochten.²⁹ Lens vertelt nu, meer dan 25 jaar later, dat ze de steun van lesbiennes die weg-

bleven echter wel nodig had. Majo Van Ryckeghem is actief in de lesbiënebeweging en organisator van verschillende samenkomsten voor lesbiennes, zoals de Ookzo-weekends die werden georganiseerd voor lesbiennes. Vanuit die initiatieven kende ze Lens en haar boekhandel ook. Artemys was bekend binnen de volgens haar beperkte lesbische beweging die in de jaren 1980 bestond. Van Ryckeghem is auteur van het boek *Thuiskomen*, maar was zelf minder betrokken bij boekhandels. Ze was betrokken bij andere initiatieven voor lesbiennes waarbij ze het belangrijk vond dat verschillende klassen uit de samenleving samenkwamen. Volgens Van Ryckeghem richtte een boekhandel zich vaak op een intellectueel publiek waardoor het slechts een bepaald deel van de maatschappij bereikte. Ze ontkent echter niet dat Artemys een belangrijke ontmoetingsplek was voor lesbiennes, waar op dat moment ook nood aan was. "Marian heeft wel wat teweeggebracht met haar boekhandel", zegt Van Ryckeghem.³⁰

Lens sprak met haar activisme veel mensen aan. Zo kreeg ze veel informatie over initiatieven om vrouwen te helpen, dat ze vervolgens verzamelde in haar boekhandel. Iedereen met vragen omtrent gender en seksualiteit kon bij haar terecht. Onder hen bevonden zich ook mannen en vrouwen in een heteroseksueel huwelijk. Al heerste er een duidelijk taboe. "Vaak beweerden ze, het is voor mijn nichtje of neefje, maar was het voor zichzelf." Ondanks de slechte relatie met de homobeweging zegt Lens dat ze de adressen waar homo's terecht konden voorhanden had. Bovendien werden aanspreekpunten voor lesbische vrouwen soms ook gepubliceerd in boeken die Artemys verkocht. In *The Joy of Lesbian Sex* van Emily L. Sisley en Bertha Harris stonden bijvoorbeeld alle adressen van informatiecentra, gaande van vluchthuizen tot abortuscentra voor vrouwen in België en Nederland.³¹

Tijdens haar carrière kwam Lens in contact met personen die het erg moeilijk hadden met de acceptatie van hun eigen geaardheid of genderidentiteit. Tegelijkertijd bleven holebi's een kwetsbare groep met betrekking tot suicidaliteit. Binnen de kring van Lens waren een aantal mensen overleden door zelfdoding. Het recente onderzoek van masterstudentes Jana Missiaen en Heiderike Seynaeve omtrent het psychisch welzijn van Vlaamse holebi's van nu toont aan dat holebi's een aanzienlijk verhoogd risico lopen voor het ontwikkelen van suïcidale gedachten.³² Voornamelijk lesbiennes en biseksuele vrouwen blijken hiervoor het kwetsbaarst te zijn. Biseksuele vrouwen die de binaire levensstijl achter zich lieten, konden op weinig begrip rekenen vanuit de heteronormatieve maatschappij, maar voelden zich volgens het onderzoek ook niet geaccepteerd door de lesbische gemeenschap. Een van de vier risicofactoren voor suïcidale gedachten bij holebi's die naar voren kwamen uit het onderzoek, is het uitblijven van steun van een ondersteunende omgeving.

Vanuit de overheid was er weinig aandacht voor deze groep in het kader van zelfmoordpreventie. Als jonge lesbienne en sociologe heeft Lens vanuit de boekhandel steun proberen te bieden. Pas later kon ze de hulp inschakelen van lesbiennes die meer kennis hadden over specifieke zaken. In een tijd waar homoseksualiteit niet geaccepteerd werd door de samenleving bood Artemys een veilige haven voor zij die dat nodig hadden.

De boekhandel kwam echter steeds meer in financiële moeilijkheden.³³ Uiteindelijk stopte Lens in 2002 met haar boekhandel. Archieven zijn nu erg geïnteresseerd in het bronmateriaal over Artemys, waardoor lesbische geschiedenis meer historische waarde toegekend krijgt.³⁴

Conclusie

Met haar boekenwinkel wilde Lens een verandering teweegbrengen in de maatschappij. Op basis van de boeken die Lens aanbood bij Artemys manifesteerde ze haar overtuigingen en uitte ze haar lesbisch en feministisch activisme. Het duurde enige tijd voor er in België een breed gedragen lesbische beweging ontstond. Ondanks de drempel om de boekhandel binnen te stappen, ondersteunden vrouwen die niet openlijk lesbisch waren Artemys op allerlei manieren. De invloed van Artemys op de lesbische gemeenschap was daardoor breder. Lesbiennes wereldwijd waren niet enkel diegenen die feministische vrouwenboekhandels begonnen maar ze hielden ze ook in stand door ze frequent te blijven bezoeken in tijden van massaconsumptie. Daarnaast omvatte een boekhandel voor veel lesbiennes hun eerste connectie met andere gelijkgezinde vrouwen wat belangrijk was voor de acceptatie van hun eigen geaardheid. Uit de interviews met pioniers blijkt dat ook vrouwen die Artemys niet bezochten, haar bestaan wel als een verademing ervaarden.

Het netwerk van de FBN, bestaande uit verschillende feministische boekhandels, betrof niet enkel het uitwisselen van ideeën en informatie, maar creëerde vanuit het activisme een groepsgevoel dat aan landsgrenzen voorbijging. Naar analogie verwezenlijkte Artemys een gelijkaardige gemeenschap in België waar lesbiennes de gelegenheid kregen om bestaande machtsstructuren in vraag te stellen en zichzelf te uiten. De kracht van Artemys en haar lange bestaan ligt deels ook bij een internationale verankering. Toekomstig onderzoek naar een Europees netwerk van feministische boekhandels en hun eventuele samenwerking kan het unicum van Artemys verder aantonen. De bijdragen van feministische boekhandels tot een veranderd gedachtegoed met betrekking tot lesbianisme in de hedendaagse samenleving is nog onontgonnen terrein.

Artemys was meer dan een boekhandel en speelde een aanzienlijke rol voor personen die worstelden met hun geaardheid of genderidentiteit. Daarnaast profileerde Lens zich ook als een aanspreekpunt voor vrouwen in kwetsbare situaties. In een tijdperk waar het internet nog geen antwoorden kon geven en er geen platform was waar lotgenoten elkaar konden vinden, bood Artemys een veilige plek voor zij die dat nodig hadden. Ze gaf op die manier betekenis op persoonlijk vlak aan individuen. In een groeiend digitaal tijdperk, is een vraag die hierbij opkomt: blijven fysieke ontmoetingsplaatsen belangrijk voor de lgbtq+-gemeenschap? En zo ja, in welke vorm?

Als laatste illustreert de casus van Artemys de bijdrage van vrouwenboekhandels aan de veranderende houding van de samenleving ten opzichte van het lesbische perspectief en, breder geformuleerd, ten opzichte van genderfluiditeit. Vandaag is er een groeiende aandacht en zichtbaarheid voor non-binaire en lgbtq+-personen die de binaire constructies hekelen in de samenleving. Pioniers zoals Lens hebben gestreden voor de zichtbaarheid van hun eigen gemeenschap,

maar creëerden ook meer openheid voor de komende generaties van de lgbtq+-gemeenschap.

- 1 J.R. Onosaka, *Feminist Revolution in Literacy: Women's Bookstores in the United States* (Londen 2006) 1.
- 2 L. Alcoff, 'Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory', *Signs* 13, no. 3 (1988), 408.
- 3 V. Taylor en L.J. Rupp, 'Women's Culture and Lesbian Feminist Activism: A Reconsideration of Cultural Feminism', *Signs* 19:1 (1993) 33.
- 4 S. Jeffreys, *The Lesbian Revolution. Lesbian Feminism in the UK, 1970-1990* (Londen 2018) 1.
- 5 Jeffreys, *The Lesbian Revolution*, 34.
- 6 W. Dupont, E. Hofman en J. Roelens (red.) *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017) 236.
- 7 P. Borghs, *Holebipioniers. Een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen* (Gent 2015).
- 8 M. Huisman (red.), *Savannah Bay : Geschiedenis van een bijzondere boekwinkel 1975-2019* (Utrecht 2019).
- 9 Huisman, *Savannah Bay*, 14.
- 10 Huisman, *Savannah Bay*, 119.
- 11 Huisman, *Savannah Bay*, 186.
- 12 K. Liddle, 'Distribution Matters: Feminist Bookstores as Cultural Interaction Spaces', in: *Cultural Sociology*, 13:1 (2019) 59.
- 13 Interview Marian Lens, Brussel, 15 maart 2022.
- 14 P. Borghs, e.a. (red.), *De kleur van de stad maakt mijn ziel amoureuus: een LGBTQ-stadskroniek van Antwerpen* (Antwerpen 2022) 96.
- 15 G. Gaard, 'Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-placing Species in a Material Feminist Environmentalism', *Feminist Formations*, 23:2 (2011) 27-28.
- 16 Interview Lens, Brussel, 15 maart 2022.
- 17 Interview Marian Lens, Brussel, 12 april 2022.
- 18 K. Hogan, *The Feminist Bookstore Movement: Lesbian Antiracism and Feminist Accountability* (Durhan 2016) xvi.
- 19 "We lieten diversiteit zien in wat we vertegenwoordigden. De Arabische wereld, Japan, ..."
- 20 Interview Lens, 12 april 2022.
- 21 "Ik had veel creativiteit", Interview Lens, 12 april 2022.
- 22 Artemys, n°1, november 1985.
- 23 Interview Lens, 12 april 2022.
- 24 Interview Lens, 12 april 2022.
- 25 Huisman, *Savannah Bay*, 228.
- 26 K. Liddle, 'More than a Bookstore: The Continuing Relevance of Feminist Bookstores for the Lesbian Community', *Journal of Lesbian Studies* 9, no. 1/2 (2005) 156-157.
- 27 Interview Lens, 12 april 2022.
- 28 Interview Lens, 15 maart 2022.
- 29 Liddle, 'More than a Bookstore', 53.
- 30 Interview Majo Van Ryckeghem, Leuven, februari 2022.
- 31 E.L. Sisley en H. Bertha, *The Joy of Lesbian Sex: a tender and liberated guide to the pleasures and problems of a lesbian lifestyle* (New York 1986).
- 32 H. Seynaeve en J. Missiaen, 'Onderzoek naar het psychisch welzijn van Vlaamse holebi's en/of transgender personen. Risico- en beschermende factoren in kaart gebracht voor lifetimeprevalentie van suïde pogingen' (Gent 2016).
- 33 Interview Lens, 12 april 2022.
- 34 Interview Lens, 12 april 2022.